

Eugeniusz Sakowicz, Adam Musiałek

Biuletyn misjologiczno-religioznawczy

Collectanea Theologica 79/3, 157-185

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN MISJOLOGICZNO-RELIGIOZNAWCZY (102)

ZAWARTOŚĆ: I. Chrześcijaństwo i religie niechrześcijańskie w Republice Południowej Afryki; II. Dialog religijny w Republice Południowej Afryki; III. Religie, dialog międzyreligijny, ekumenizm w Republice Południowej Afryki – bibliografia; IV. Polscy misjonarze w Republice Południowej Afryki – dane statystyczne w 2008 r.*

I. CHRZEŚCIJAŃSTWO I RELIGIE NIECHRZEŚCIJAŃSKIE W REPUBLICIE POŁUDNIOWEJ AFRYKI

Mieszkańcy Republiki Południowej Afryki w zdecydowanej większości wyznają chrześcijaństwo. Na ogólną liczbę mieszkańców tego państwa w 2008 r. – 44 819 778 ok. 79% to „czarni”, 6% – „biali”, 9% – mulaci, 2,5% – Azjaci (głównie Hindusi). Według spisu ludności z 1980 r., demografia wyznaniowa przedstawiała się następująco: 77,0% – chrześcijanie, 1,8% – hinduiści, 1,1% – muzułmanie, 0,4% – Żydzi, 0,1% – wyznawcy innych religii, 2,1% – niereligijni; 14,4% społeczeństwa RPA nie określiło swojej religii.

Afrykańskie niezależne Kościoły liczą ok. 4 tys. wspólnot i stanowią największą grupę wśród chrześcijan (w 2008 r. wierni tych wspólnot liczyli ponad 10 mln wiernych). Według spisu ludności z 1980 r., wyznawcy afrykańskich niezależnych Kościołów stanowili 26,6% społeczeństwa, według spisu z 1991 r. – 33,5%.

Według spisu ludności przeprowadzonego w Południowej Afryce w 1911 r. 25% społeczeństwa stanowili chrześcijanie.

Chrześcijaństwo

W historii Południowej Afryki wyróżnić można wyraźne okresy. Pierwsza epoka obejmuje czasy prehistoryczne, następnie prahistoryczne i sięga aż do końca XV w. W literaturze przedmiotu określa się ją jako „okres przed przybyciem europejskich osadników”. Pierwotnymi – autochtonicznymi mieszkańca-

---

* Redaktorem Biuletynu misjologiczno-religioznawczego jest Eugeniusz Sakowicz, Warszawa.

mi ziem dzisiejszej RPA są Buszmeni i Hotentoci. Od XVI w. zaczęły napływać na ich terytoria ludy Bantu (Bantu to grupa ludów afrykańskich w środkowej, wschodniej i południowej Afryce, które charakteryzują się znacznym zróżnicowaniem antropologicznym i kulturowym).

Drugą cezurę czasową wyznaczają lata od 1488 do 1902, kiedy w Południowej Afryce nastąpiła obca – europejska – eksploracja, osadnictwo i w końcu podbój terytorium kraju. Lata 1488-1652 to czas przed osadnictwem Holendrów, natomiast na lata 1652-1806 przypadła holenderska kontrola nad terytorium Południowej Afryki. Po 1685 r. miał miejsce napływ hugenotów (tj. wyznawców kalwinizmu) z Francji, od 1795 r. – Brytyjczyków. Od 1806 r. ziemie obecnej RPA stały się brytyjską kolonią określaną jako Kraj Przylądkowy. Na lata 1834-1837 przypadła wielka migracja Burów na północ i utworzenie republik, opanowanych następnie przez Brytyjczyków (Natal – 1844 r.; Transwal i Orania – 1902 r.). Brytyjska kontrola kolonialna trwała od 1806 r. do 1910 r.

Trzeci okres dziejów: lata 1902-1990 to z jednej strony czas dominacji „białych” nad ludnością tubylczą oraz „kolorową”, z drugiej zaś czas walki i oporu, a także rozwoju wyznań chrześcijańskich oraz niechrześcijańskich religii na ziemiach Południowej Afryki. Na lata 1902-1948 przypadło tworzenie fundamentów apartheidu. Budowano ideologię nienawiści rasowej oraz stopniowo wprowadzano w życie i uprawomocniano apartheid. Z kolei lata 1948-1976 to okres szczytu polityki segregacji rasowej. Wreszcie lata 1976-1990 wyznaczają kryzys polityczny w RPA oraz upadek apartheidu.

Kolejny okres dziejów wyznaczają lata od 1990 r. do dziś. W 1989 r. prezydentem RPA został Frederik Willem de Klerk, który zaangażował się w likwidację apartheidu. W 1990 r. zalegalizowano organizacje antyapartheidowe (w tym o charakterze religijnym) oraz zwolniono z więzienia (po 27 latach) Nelsona Mandelę, przywódcę Afrykańskiego Kongresu Narodowego. W 1991 r. zniesiono ustawodawstwo apartheidu. Pierwsze demokratyczne wybory powszechne w RPA odbyły się w 1994 r.

Do 1993 r. RPA podzielona była na 4 prowincje: Natal, Orania, Przylądkowa, Transwal). Obecnie dzieli się na 9 prowincji. Od 1994 r. RPA zostało ponownie członkiem brytyjskiej Wspólnoty Narodów.

Historia chrześcijaństwa zaczęła się w Południowej Afryce już na początku epoki wielkich odkryć geograficznych. W 1488 r. w Zatoce Stołowej wylądował Portugalczyk Bartolomeu Dias de Novais. Wraz z innymi portugalskimi żeglarzami ustawił krzyż w Falsce Islet (obecnie Kwaaihoek) na południowo-wschodnim wybrzeżu. Vasco da Gama, postrzegając w Boże Narodzenie 1497 r. ląd „wyłaniający się” z morza, nazwał go Tierra da Natal, czyli Ziemia Narodzenia (Land of the Nativity). W 1501 r. João da Nova wybu-

dował na wschodnim wybrzeżu kaplicę. Były to pierwsze kontakty katolików z Południową Afryką.

W 1652 r. do Południowej Afryki przybyła holenderska Zjednoczona Kompania Wschodnioindyjska. Holendrzy byli wyznawcami Kościoła reformowanego. Osiedlili się na Przylądku Dobrej Nadziei. Podjęli również dzieło misyjne – nawracali na chrześcijaństwo niewolników i służbę. W 1652 r. holenderski administrator kolonialny Jan van Riebeeck założył Kapsztad. Wokół portu powstała kolonia pod nazwą Kraj Przylądkowy. W 1665 r. przyłynął tam Johan van Arckel, pierwszy w Południowej Afryce minister (pastor) Kościoła holendersko-reformowanego. Jego przybycie znacząco rozpoczęło organizację struktur tego Kościoła. Uformował się wówczas jego konsystorz.

W 1660 r. u wybrzeży Zatoki Stołowej rozbił się statek, na pokładzie którego był m.in. Francuz – biskup Kościoła katolickiego z Madagaskaru z czterema innymi kapłanami. Przywódcy Kościoła holendersko-reformowanego zabronili im odprawiania mszy św. Podobnie, w kolejnych latach, nie udzielano zgody kapłanom katolickim na celebrowanie Eucharystii w Kraju Przylądkowym. Swobodą religijną nie cieszyli się też niemieccy luteranie, trudności w praktykowaniu swojej wiary mieli także francuscy hugenoci.

W 1737 r. przybył do Południowej Afryki pierwszy misjonarz Braci Morawskich, George Schmidt. Bracia Morawscy podjęli działalność misyjną wśród rodzimych mieszkańców Południowej Afryki – Buszmenów i Hotentotów. Systematyczna natomiast praca ewangelizacyjna zaczęła się wśród społeczności autochtonicznych Południowej Afryki z chwilą przybycia w 1799 r. Johanna van der Kempa z Londyńskiej Misyjnej Wspólnoty.

W XVII i XVIII w. Kościół rzymskokatolicki nie miał swobody działania w Południowej Afryce. Sprzeciwiały się temu władze ówczesnej kolonii. W 1804 r. przybyli do Południowej Afryki katolicy misjonarze-kapłani: Lansink, Nelissen i Prinsen. W 1822 r. o. Scully zaczął budować pierwszą świątynię katolicką w Kapsztadzie. W 1837 r. bp Patrick Raymond Griffith OP objął urząd wikariusza apostolskiego na Przylądku Dobrej Nadziei. W 1840 r. założona została pierwsza katolicka stacja misyjna nieopodal Malmesbury w prowincji Przylądkowej Zachodniej (Western Cape). W 1850 r. wikariuszem apostolskim w Natalu został bp Jean Francois Allard OMI. W tym czasie Oblaci Maryi Niepokalanej podjęli pracę misyjną wśród Zulusów w Natalu, Bloemfontein, Pretorii, Kimberley i Johannesburgu. W 1882 r. trapiści założyli klasztor w Mariannahill nieopodal Durbanu. Zaczęli oni m.in. propagować kulturę rolną wśród miejscowej ludności.

W 1922 r. ustanowiony został pierwszy delegat apostolski w Południowej Afryce. W 1947 r. powołana została do istnienia Southern African Catholic

Bishops' Conference. W 1951 r. Stolica Apostolska ustanowiła cztery arcybiskupstwa w Południowej Afryce i wiele biskupstw. W 1957 r. ordynariusz diecezji Bloemfontein, abp Whelan, oświadczył, iż apartheid nie jest niczym innym jak herezją („is nothing less than a heresy”). W 1972 r. biskupi katolicycy ogłosili *Call to Conscience*.

W Południowej Afryce zawsze dominował protestantyzm. Rozwijał się także anglikanizm. W 1806 r. żołnierze – metodyści oraz kongregacjoniści – zbudowali w Prowincji Przylądkowej (Cape) pierwsze kaplice. W 1813 r. założono w tej prowincji wspólną Kościółą prezbiteriańskiego. Wśród protestanckich misjonarzy wyróżnili się: Barnabas Shaw (metodysta), Robert Moffat i John Philip (obaj z London Missionary Society – Londyńskiego Towarzystwa Misyjnego). Na lata 1823-1830 przypadła ekspansja metodystów w Prowincji Przylądkowej Wschodniej (Ekstern Cape) i w Transkeiu. W 1832 r. zbudowany został pierwszy anglikański kościół w miejscowości Bathurst w tej samej prowincji.

W 1835 r. przybył do Południowej Afryki amerykański misjonarz Daniel Lindley. Został on pierwszym stałym pastorem dla Burów (holenderskich chłopów, którzy jako pierwsi Europejcy osadnicy napłynęli do Kraju Przylądkowego), biorących udział w masowej wędrówce w głąb interioru (tzw. Wielki Trek). Wędrówki te przypadły na lata 1835-1848 a spowodowane były konsekwencjami związanymi z tworzeniem od 1818 r. zuluskiego państwa wodza Czaki, licznymi wojnami w Natalu, napływem od 1820 r. osadników brytyjskich i zniesieniem w 1834 r. niewolnictwa. W 1840 r. przebywał w Południowej Afryce David Livingstone, Szkot, odkrywca i misjonarz z London Missionary Society.

Po 1870 r. przybywać zaczęli na ziemię dzisiejszej RPA kolejni coraz liczniejsi misjonarze protestancy: kongregacjoniści, metodyści i prezbiterianie. W 1848 r. pierwszym w Południowej Afryce biskupem Kościoła anglikańskiego został Robert Gray, ustanowiony biskupem Kapsztadu. Pierwszym anglikańskim biskupem Natalu został w 1853 r. John William Colenso. W 1879 r. powstała anglikańska diecezja w Transwalu. Pod koniec XIX w. anglikanie byli obecni w Transkeiu, na ziemiach Zulusów, w okręgu późniejszego Wolnego Stanu Pomarańczowego, w północnym Kraju Przylądkowym i Transwalu. W 1879 r. trwała wojna angielsko-zuluska.

W 1836 r. Dutch Reformed Church – Holenderski Kościół Reformowany (NGK) – podjął decyzję o misji wśród „czarnych”. W 1853 r. powstał w Transwalu Nederduitsch Hervormde Kerk. W 1856 r. ogłoszona została *Transwal Republican Constitution*, w której zadekretowano nierówność między „białymi” i „czarnymi”, zarówno w Kościele, jak i państwie. Synod

NGK pozwolił w Prowincji Przylądkowej na sprawowanie osobnego kultu dla wiernych różnych ras z powodu „słabości niektórych” (tj. „białych”). W 1857 r. Holenderski Kościół Reformowany ustanowił seminarium teologiczne w Stellenbosch, które odegrało później niechlubną rolę w utrwalaniu polityki apartheidu.

Wśród wspólnot eklezjalnych w Republice Południowej Afryki miejsce szczególne zajmują tzw. niezależne Kościoły chrześcijańskie. Zaczęły one powstawać w wyniku sprzeciwu tubylczej, „czarnej” i „kolorowej”, społeczności wobec narzucania wzorów kulturowych przez Europejczyków. Nie bez znaczenia w genezie tych grup religijnych był również rozwijający się wówczas afrykański nacjonalizm. Kolonialiści sprawowali kontrolę legislacyjną nad wszystkimi aspektami życia społeczeństwa Południowej Afryki. W kontekście tym „czarni” chrześcijanie zaczęli propagować idee tzw. etiopianizmu, według którego to właśnie tubylcy powinni zakładać własne Kościoły, a nie wstępować do Kościołów ludzi „białych”. Niezależne Kościoły nie tyle sprzeciwiały się misjonarzom chrześcijańskim, ile kolonialnemu reżimowi, który miał na celu zniszczenie wolności idei afrykańskiej.

W 1872 r. powstał pierwszy „czarny” niezależny Kościół w Lesoto. W 1884 r. Nehemiah Tile powołał niezależny Tembu National Church. W 1892 r. Magena Mokone założył w Transwalu Ethiopian Church. W 1895 r. ustanowiana została w Johannesburgu pierwsza African Christian Zionist Congregation. W 1896 r. James Dwane został generalnym superintendentem Ethiopian Church. Z Kościoła tego powstał Order of Etiopia.

Religie niechrześcijańskie

Pierwsze świadectwo obecności judaizmu na ziemiach dzisiejszej RPA pochodzi, z 1669 r., gdy w Prowincji Przylądkowej (Cape) dwóch młodych Żydów przyjęło chrześcijaństwo. Wyrazna obecność judaizmu w Kraju Przylądkowym przypada na początek XIX w. W 1841 r. zawiązana została w Kapsztadzie pierwsza w Południowej Afryce gmina (kongregacja) żydowska. Z 1844 r. pochodzi świadectwo o pierwszym małżeństwie żydowskim uroczyście zawartym w Kapsztadzie, a w 1845 r. miało się urodzić pierwsze w Południowej Afryce żydowskie dziecko.

W 1849 r. zbudowano w Kapsztadzie pierwszą synagogę. Kolejna, zwana Starą Synagogą, wzniesiona została w 1862 r. Odegrała ona szczególną rolę w rozwoju judaizmu w tym mieście. W 1880 r. w Koloniach Południowej Afryki przebywało ok. 4 tys. Żydów, głównie pochodzenia brytyjskiego. W synagogach noszono wysokie kapelusze (wg zwyczaju angielskiego), a nie jarmułki.

W 1881 r. zaczęli napływać do Południowej Afryki Żydzi z Europy Wschodniej. W 1895 r. ustanowiono synagogę tradycji wschodnio-europejskiej. Konsekwentna została w 1902 r. W 1898 r. zawiązano Federację Syjonistyczną (South African Zionist Federation), popularną wśród Żydów litewskich. W latach 1880-1914 zaczęła się liczebnie rozwijać wspólnota żydowska nosząca nazwę Nadziei Izraela.

Na przełomie XIX i XX w. liczba wiernych judaizmu w Południowej Afryce wzrosła z 4 do 40 tys. Według pierwszego spisu ludności z 1911 r., liczba Żydów w tym rejonie Afryki wynosiła 47 tys. Społeczność judaizmu stanowiła z jednej strony bogata grupa anglo-żydowska, z drugiej zaś biedni Żydzi z Litwy. Większość z 40 tys. imigrantów żydowskich przybyła głównie z okręgu wiejskiego na Litwie. W Kapsztadzie podjęli pracę w handlu i w fabrykach odzieżowych. Niektórzy prowadzili w pobliżu kopalń sklepy dla murzyńskich robotników. Podobieństwo między językami: holenderskim i jidysz pozwoliły handlarzom żydowskim prowadzić z powodzeniem interesy w rejonie zamieszkiwanym przez Burów (Afrykanerów). W wojnach burskich (prowadzonych przez Wielką Brytanię przeciwko Burom w latach 1880-1881 i 1899-1902 w celu opanowania bogatych złóż diamentów i złota) Żydzi walczyli po obu stronach. Na przełomie XIX i XX w. otwarty antysemityzm był w Południowej Afryce rzadkością.

Oprócz Kapsztadu istniała dobrze rozwijająca się wspólnota judaistyczna w Outdshoorn zwana Jeruzalem Afrykańskim. Żydzi przybyli ze Wschodu, których nazywano Peruwiańczykami, mieli problemy z asymilacją w nowym dla nich środowisku. Nie znaleźli zasadniczo wsparcia ze strony zamożnych, osiadłych w Południowej Afryce współwyznawców religii mozaistycznej. Życie kulturalne Żydów w Południowej Afryce rozwijało się raczej skromnie. Wpływ chasydów na społeczność mozaistyczną Południowej Afryki był niewielki. Szkolnictwo miało charakter religijny. W 1889 r. otwarto Żydowskie Szkoły Dienne w Transwalu, a w 1894 r. w Kapsztadzie.

W 1902 r. ogłoszony został *Cape Immigration Restriction Act*, na mocy którego ograniczono napływ Hindusów (a także Żydów) do Południowej Afryki. Uchwalone wówczas prawo, mające na celu powstrzymanie imigracji z Indii, wymagało ono od przybywających do Południowej Afryki znajomości jednego z języków europejskich. Właśnie to prawo było wykorzystywane przez urzędników emigracyjnych również przeciwko Żydom. W wyniku działań żydowskiego lobby z Kapsztadu oraz z Londynu rząd Południowej Afryki uznał język jidysz za język europejski.

W 1903 r. powstała Transvaal Jewish Board of Deputies, a w 1904 r. – Cape Jewish Board of Deputies. W 1912 r. ustanowiono South African

Jewish Board of Deputies. W 1929 r. zainaugurowano Cape United Council of Orthodox Hebrew Congregations. Napływ niemieckich Żydów w początkach lat 30. XX w. spotęgował niechęć i nastroje antysemityczne w społeczeństwie Południowej Afryki. Wcześniej – już w 1930 r. ogłoszono *Immigration Quora Act*, na mocy którego drastycznie ograniczono imigrację Żydów z Europy Wschodniej do Południowej Afryki. W 1933 r. powstała Federation of Synagogues w Johannesburgu. W tym też roku podjęto decyzję o reformie judaizmu w państwie. W 1937 r. zabroniono Żydom z Niemiec imigracji do Południowej Afryki.

W 1985 r. Jewish Board of Deputies w czasie obrad 33. Narodowego Kongresu potępił apartheid. W 1985 r. w Kapsztadzie, powstała organizacja Jews for Justice, a w Johannesburgu – Jews for Social Justice. W 1986 r. zawiązana została Union of Orthodox Synagogues of South Africa.

W 2006 r. w Kapsztadzie odbyło się XIX Spotkanie Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności, którego tematem była „Służba zdrowia a przywracanie godności obrazowi Bożemu”.

W 1652 r. lądował w Kraju Przylądkowym pierwszy wyznawca islamu, Ibrahim z Batawii, służący J. van Riebeecka. W kolejnych latach zaczęli przybywać niewolnicy muzułmańscy, więźniowie i polityczni zesłańcy. W 1658 r. przybyli do Prowincji Przylądkowej (Cape) pierwsi wolni muzułmanie z Wysp Moluckich leżących na Archipelagu Malajskim w zachodniej części Oceanu Spokojnego. Do 1700 r. przywieziono ponad 1 200 muzułmanów z Madagaskaru oraz z Azji. Byli oni osadzeni w więzieniu na Wyspie Robben, położonej 12 km od Kapsztadu. Wyspa ta była uznawana przez setki lat za symbol wygnania, izolacji i ucisku, gdzie umieszczano również wygnańców, więźniów politycznych oraz zbrodniarzy. Pierwsza wspólnota muzułmańska powstała w 1694 r. w Kapsztadzie. W tym czasie miały też miejsce konwersje chrześcijan na islam. Pierwszy meczet w Kapsztadzie miał zostać wybudowany w 1804 r., niektórzy historycy podają wcześniejszą datę jego zbudowania – 1798 r.

W 1860 r. i 1870 r. do portu w Durbanie w Natalu przyplłynęli muzułmanie z Indii, którzy podjęli pracę na plantacjach trzciny cukrowej. W 1804 r. rząd Natalu ogłosił dekret o wolności religijnej, na mocy którego muzułmanie mogli swobodnie praktykować religię. W 1863 r. z usługą dla muzułmanów przybył Abubakr Efendi, Turek kurdyjskiego pochodzenia. Został on wysłany do Południowej Afryki przez sultana osmańskiego jako odpowiedź na prośbę Brytyjskiej Korony. W latach 1873-1880 r. lądowali w Południowej Afryki kolejni muzułmańscy niewolnicy (z Mozambiku, Tanzanii, Zanzibaru, Malawi oraz Somali). W 1884 r. został zbudowany meczet w Durbanie, będący pierwszym meczetem w Natalu. W 1887 r. postawiono meczet w Pretorii. Po zakoń-

czeniu drugiej wojny anglo-burskiej (1899-1902) nastąpiła migracja muzułmanów z Natalu na terytorium Unii Południowo Afrykańskiej.

W 1922 r. powstało w Transwalu Jamiat al-‘Ulama (Islamic Association of the Learned). W 1942 r. powołano Moslem Progressive Society, a w 1945 r. – Muslim Judicial Council. W 1950 r. w Durbanie zorganizowano Arabic Study Circle. W 1957 r. powstał District Sixbased Muslim Youth Movement, a w 1958 r. – Claremint Muslim Association. W 1975 r. zainaugurowano Islamic Council of South Africa. W 1978 r. powstała Sunni Jamiat al-‘Ulama of South Africa. W 1980 r. zawiązano Qiblah Mass Movement, ruch popierający rewolucję islamską w Iranie (z 1979 r.).

Wśród niektórych chrześcijan RPA istnieje przekonanie, iż muzułmanie wywodzący się z wcześniejszej emigracji, szczególnie z kolonii holenderskich, są bardziej tolerancyjni. Muzułmanie, którzy przybyli z Indii (do pracy na plantacjach trzciny cukrowej) mieli być bardziej agresywni.

Obecnie zauważyć można w licznych miastach i osadach RPA nowe, często niewielkie meczety zbudowane w ostatnich latach. Nowy meczet został wzniesiony w mieście De Aar (gdzie mieszka obecnie zaledwie kilku muzułmanów) w Prowincji Przylądkowej Północnej (Northern Cape). Na ulicach miast (np. w Pietermaritzburgu) np. można spotkać wielkie bilbordy z napisem Koran – Ostatni Testament.

Hinduizm pojawił się w Południowej Afryce w 1860 r. wraz z napływem Hindusów. Do 1866 r. lądowało ich w Natalu ponad 6 tys. Podjęli oni pracę na plantacji trzciny cukrowej. W 1911 r. przybyło z Indii ok. 150 tys. pracowników do tych plantacji. Liczni spośród nich pozostali w Afryce, inni, po zakończonym kontrakcie, wrócili do Indii. W 1869 r. hinduiści zbudowali pierwszą świątynię w Durbanie, następnie w Pietermaritzburgu, Port Elizabeth, Johannesburgu i Pretorii.

Znaczny wpływ na wzmocnienie jedności między wyznawcami hinduizmu miał Mahatma Gandhi, który w latach 1893-1914 mieszkał w Południowej Afryce. Przybył do Durbanu. Wyrzucony przez władze kolonialne z pociągu na stacji w Pietermaritzburgu (za przestępstwo podróżowania klasą I pociągu dla „białych” podróżnych) postanowił poświęcić życie na rzecz prawa i sprawiedliwości, wolności, niezadawania przemocy (non-violence). W mieście tym na dworcu kolejowym upamiętnia Gandhiego wmurowana tablica, a w centrum – pomnik. W 1904 r. Gandhi założył Phoenix Settlement koło Durbanu. W 1905 r. powstało w Nasalu Hindu Young Mens Association. W 1907 r. Gandhi i inni Hindusi zainicjowali ruch pasywnego oporu wobec władz prześladujących ludzi z powodu koloru ich skóry. W 1911 r. zakończyła się imigracja Hindusów do Południowej Afryki.

W 1912 r. powołana została do istnienia religijno-polityczna partia South African Hindu Maha Saba (Mahasabha), głosząca hinduizm jako wieczną religię. W 1925 r. ustanowiono Arya Pratinidhi Saba, która stała się „parasolem” nad Hindu Arya Samaj (Arja Samaż) w Południowej Afryce – Stowarzyszenia Ariów, organizacji głoszącej konieczność powrotu Hindusów do świętych ksiąg ich religii oraz do praktyk wedyjskich. W 1946 r. założone zostało w Durbanie Ramakrishna Centre of South Africa. W 1969 r. powstała w Durbanie hindusityczna grupa Sai Baba. W 1985 r. otwarto świątynię Międzynarodowego Towarzystwa Świadomości Kryszny (Hare Kryszna) w Chatsworth koło Durbanu.

Buddyzm w Południowej Afryce wiąże się z przybyciem pierwszych emigrantów z Chin. Liczni chińscy buddyści zaczęli przyjmować chrześcijaństwo, wielu powróciło do Państwa Środka. W 1917 r. założone zostało w Durbanie Overport Sakya Buddhist Society. W 1921 r. było na terytorium dzisiejszej RPA żyło 12 tys. buddystów, w 1936 r. – 1 771, a w 1946 r. – 410 (ci ostatni wywodzili się głównie spośród białej ludności). W 1980 r. nieopodal Ixopo otwarte zostało Buddhist Retreat Centre. Od lat funkcjonuje niewielka wspólnota buddyjska w Pietermaritzburg.

Eugeniusz Sakowicz, Warszawa

II. DIALOG RELIGIJNY W REPUBLICE POŁUDNIOWEJ AFRYKI

Demografia wyznaniowa

Republika Południowej Afryki zajmuje 1 219 090 km kwadratowych (jest to powierzchnia czterokrotnie większa od Polski)¹. Zamieszkała jest przez 44 819 778 mieszkańców, których potocznie określa się jako: czarnych – 35 416 166 (co stanowi 79% ogółu mieszkańców), białych – 4 293 640 (9,6%), a także mulatów – 3 994 505 (9%) oraz Hindusów i w ogóle Azjatów – 1 115 467 (2,5%)².

¹ *Census '96 and 2001 Compared. Statistics South Africa. Report No. 03-02-04 (2001)*, s. 1. Statystyki rządowe sporządzone przez Simelane, E. S a n d i l e, *An Overall and Demographic Description of the South African Population Based on Census '96*. Statistics South Africa, 1/2001 nie są wiarygodne. Na s. 4. to opracowanie statystyczne podaje ogólną liczbę ludności państwa wynoszącą 40 583 573 (1996 r.), natomiast na s. 7 w tabeli nr 4 pt. *Rozmieszczenie ludności ze względu na podział rasowy i prowincje*, ogólna liczba ludności kraju sprowadza się do 40 208 371. Różnica między tymi dwiema liczbami wynosi 375 202.

² *Census '96 and 2001 Compared. Statistics South Africa, Report No. 03-02-04 (2001)*, s. 5. Określenia: „czarni”, „biały”, „mulaci”, a także Hindusi oraz Azjaci są w Republice Południowej powszechnie używane.

Na podstawie spisu ludności z 2001 r., uwzględniającego demografię religijną w RPA, stwierdzono, iż stan przynależności do grup religijnych przedstawia się następująco: 79,8% to chrześcijanie, 3% – wyznawcy innych religii (islam – 1,5%, hinduizm – 1,2%, buddyzm i mniejsze tradycje religijne – 0,8% oraz judaizm – 0,2%).

Okolo 16,5% ludności państwa nie przyznaje się oficjalnie do żadnej religii. Większość jednak z nich trzyma się wiernie tradycyjnych wierzeń afrykańskich. Również wielu chrześcijan łączy chrześcijaństwo z wierzeniami przodków.

Rozpatrując demografię wyznaniową z punktu widzenia antropologicznego, wskazuje się na następujące dane: 86,9% „białych”, 86,8% mulatów, 79,9% „czarnych” i 24,4% Hindusów i Azjatów to chrześcijanie; 24,6% Hindusów i Azjatów, 7,4% mulatów, 0,2% „białych” i 0,2% „czarnych” to muzułmanie; 47,3% Hindusów i Azjatów, 0,1% mulatów i 0,1% „białych” to hinduiści; 0,5% „czarnych”, 0,2% mulatów, 0,2% Hindusów i Azjatów oraz 0,3% „białych” to buddyści lub wyznawcy mniejszych grup religijnych; 0,1% Hindusów i Azjatów oraz 1,4% „białych” to Żydzi.

Większość muzułmanów zamieszkujących okręg Kapsztadu to potomkowie emigrantów z dawnych kolonii holenderskich – Malezji i Indonezji. Potomkowie emigrantów z Indii zamieszkują natomiast tereny północne i południowo-wschodnie Południowej Afryki.

Afrykańskie niezależne Kościoły (ok. 4 tys. wspólnot w 2008 r.) powstały przez odłączenie się od Kościołów misyjnych (przede wszystkim z Etiopskiego Kościoła Misyjnego). W RPA stanowią one największą grupę wśród chrześcijan. Przyciągają do swych wspólnot ludzi zarówno z wiosek, jak i małych miejscowości oraz dużych miast. Liczą ponad 10 mln członków. Afrykańskimi Niezależnymi Kościołami są: Kościół Syjonistyczny oraz Afrykański Kościół Apostolski. Największy jest Kościół Syjonistyczny. Należy do niego 15,3% ogólnej liczby ludności Republiki Południowej Afryki. Afrykański Kościół Apostolski skupia 13% ludności państwa.

Inne Kościoły chrześcijańskie, w tym odłamy Kościoła Holenderskiego (Kościół Holenderski Reformowany, Kościół Holenderski Niereformowany oraz Kościół Holenderski Reformowany Południowej Afryki) stanowią 8,3% ogólnej liczby ludności Południowej Afryki. Pentakostalne (charyzmatyczne) Kościoły liczą 7,6% ludności RPA, Kościół Metodystyczny – 7,4%, a Międzynarodowa Federacja Kościołów Chrześcijańskich – 7,1%. Do Kościoła rzymskokatolickiego, który rozwija się równomiernie i stopniowo zdobywa wpływy w społeczeństwie, należy 7,1% ogólnej liczby ludności.

Do innych Kościołów przynależy mniej wiernych. Statystyczny ich obraz wygląda następująco: Kościół Anglikański liczy 3,9% ludności RPA,

Kościół Etiopski – 2,6%, Ewangelicki Kościół Luterski – 2,5%, Kościół Prezbiteriański – 1,9%, Konwencja Baptystów – 1,5%, mniejsze Afrykańskie Niezależne Kościoły – 1,5%. Wierni Kościoła Grecko-Ortodoksyjnego oraz Adwentyści Dnia Siódmego stanowią 0,1% ogólnej liczby ludności Południowej Afryki. W ostatnich latach powstało kilka nowych Kościołów Pentakostalnych (charyzmatycznych), głównie w wyniku rozłamów w Kościołach ewangelicznych³.

Wolność religijna

Chrześcijaństwo było i jest dominującą religią w Republice Południowej Afryki. W przeszłości protestantyzm kształtował główny nurt życia polityczno-społecznego państwa. W demokratycznym kraju natomiast (po zniesieniu apartheidu) żadna religia nie zyskała statusu oficjalnej religii państwowej. Władze na wszystkich szczeblach administracji państwowej usiłują zapewnić przestrzeganie wolności religijnej w społeczeństwie.

Konstytucja Republiki Południowej Afryki gwarantuje obywatelom wolność religijną. Respektuje prawo do spełniania praktyk religijnych przez wszystkich wierzących. Nie toleruje natomiast nadużyć w tej materii, tak przez władze państwowe, jak i osoby prywatne⁴. Konstytucja zakazuje (zarówno w sposób pośredni jak i bezpośredni) prześladowania kogokolwiek ze względów religijnych. Według ustawy zasadniczej RPA, osoba przynależąca do określonej wspólnoty religijnej nie może być pozbawiona prawa do praktykowania swojej religii oraz do zgromadzeń. Jako społeczność religijna (składająca się z wielu grup wyznaniowych i religijnych) ma prawo troszczyć się o dobra materialne osób do niej przynależących. Przypadki z artykułu konstytucji pt. *O dyskryminacji osoby czy grupy religijnej na płaszczyźnie wolności religijnej* są wykroczeniem wobec prawa i podlegają sankcjom Sądu Konstytucyjnego.

Władze oświaty RPA wydały w 2003 r. dokument pt. *Religia i wychowanie*⁵. Dokument ten podaje instrukcję o poszanowaniu grup religijnych w szkołach publicznych. Rozróżnia między wychowaniem religijnym a nauczaniem religii w szkołach. Podkreśla, że wychowanie religijne w szkołach publicznych ma na celu wykształcenie (czyli uformowanie) w umysłach młodych ludzi zdrowego osądu w stosunku do wszystkich religii, ze szczególnym uwzględnieniem grup

³ Tamże, s. 28; U.S. State Department, *International Religious Freedom Report 2003: South Africa*, s. 1-2

⁴ *Konstytucja Republiki Południowej Afryki*, rozdz. 2 (9), Akt No. 108/1996.

⁵ Asmal Kader (Minister of Education), *National Policy on Religion and Education*, Department of Education (wyd.).

religijnych obecnych w Republice Południowej Afryki. Skupia się na kształtowaniu światopoglądu (i jego wartości) oraz na wychowaniu moralnym młodych ludzi⁶.

Większość szkół w RPA zaniechało nauczania religii, kładąc nacisk na wychowanie religijne przez rodziców oraz duszpasterzy odpowiedzialnych za wspólnoty religijne. Ministerstwo Oświaty nakazało również rozwiązanie zgromadzeń modlitewnych w szkołach, jak i posługi duszpasterskiej w kaplicach szkolnych, by nie faworyzować jednej grupy wyznaniowej.

Ze względu na obecność w państwie licznych prywatnych szkół wyznaniowych, mających specyfikę i kierujących się własnymi programami formacyjnymi (np. szkoły chrześcijańskie czy muzułmańskie) zaleca się, by nauczano w nich religii w duchu pluralizmu religijnego⁷.

Chrześcijańskie święta: Boże Narodzenie i Wielki Piątek uznawane są w RPA za święta publiczne. Wierni niechrześcijańskich społeczności religijnych mogą także obchodzić własne święta religijne bez jakichkolwiek represji ze strony władz. Narodowe Stowarzyszenie Szkolnictwa wystąpiło do władz państwowych z petycją, domagając się rewizji świąt publicznych. Chciało zagwarantować każdej grupie religijnej sprawiedliwość i równość w ich obchodzeniu.

Spoleczny wymiar dialogu

System apartheidu (który zniesiono w 1991 r.) kształtował wśród ludności Południowej Afryki postawę bierności i braku potrzeby angażowania się w sprawy społeczne. Mimo tego, relacje między wyznawcami głównych tradycji religijnych w czasach apartheidu krzewione były na płaszczyźnie egzystencjalnej, międzyludzkiej. Przejawem tych odniesień były: dobre więzi międzyludzkie, mieszane małżeństwa, jak również wspólne uczestnictwo w modlitwach, szczególnie w pogrzebach kogoś w sąsiedztwie⁸.

Charakter rodziny w społeczeństwach „czarnych”, mulatów i Hindusów miał i ma strukturę wieloreligijną. Często występują przypadki, gdzie poszczególne członkowie rodziny należą do różnych grup wyznaniowych lub religijnych.

⁶ *Tamże.*

⁷ *Konstytucja Republiki Południowej Afryki*, rozdz. 29 (3), Akt No. 108/1996.

⁸ W czasach apartheidu, jak i obecnie, w gettach murzyńskich i mulatów relacje społeczne nie zmieniły się. Okazywana jest wzajemnie pomoc sąsiedzka. Zdarzają się też i spory między sąsiadami, co ma przecież miejsce w każdej społeczności. Gdy umiera członek danej rodziny, ciało zmarłego zostaje przetransportowane do zakładu pogrzebowego. Przed domem, w którym żył, rozstawia się duży namiot, by było wystarczająco miejsca dla sąsiadów, którzy przychodzą bez względu na przekonania religijne, by modlić się w intencji zmarłego. Okres przygotowania do pogrzebu może trwać cztery lub pięć dni, a nawet dwa tygodnie.

Trzeba również zaznaczyć, iż spotyka się w tych rodzinach liczne małżeństwa mieszane, szczególnie między chrześcijanami a hinduistami. Nie ma natomiast zasadniczo małżeństw mieszanych między chrześcijanami a ortodoksyjnymi muzułmanami. Muzułmanie powszechnie przyjaźnie ustosunkowani do chrześcijan, w codziennych relacjach starają się jednak zachować czystość religijną. Muzułmanie żyjący w środowiskach miejskich są raczej zamknięci we własnej grupie. Troszczą się szczególnie o wychowanie swoich dzieci w duchu islamu i dlatego posyłają je wyłącznie do szkół muzułmańskich. Inaczej sytuacja przedstawia się w małych skupiskach miejskich, gdzie, nie mając możliwości zorganizowania infrastruktury typowo muzułmańskiej, zmuszeni są do posyłania dzieci do szkół publicznych. Zachowują jednak odrębność kultową.

Okres apartheidu, który przez kilkadziesiąt lat dominował w społeczeństwie Południowej Afryki, przyczynił się do kwestionowania, przez prześladowanych, niektórych prawd religijnych w tym wiary w Opatrzność Bożą w ich życiu oraz Bożą sprawiedliwość. Często „czarni” i „kolorowi” zadawali pytania: „Dlaczego Bóg pozwala chrześcijanom prześladować innych w tak okrutny sposób?”; „Czy nie jest On księciem pokoju i miłości?”; „Czy – Biblia nie mówi o tej samej miłości Boga i bliźniego?” Mimo wspólnie przeżywanych trudności związanych z systemem apartheidu oraz braku nadziei na przyszłość (dla siebie i swych potomnych) liczni prześladowani zachowali wiarę w Opatrzność Bożą. W Bogu znajdowali jedyną ostoję w sytuacji dyskryminacji, prześladowania i przemocy ze strony białych⁹.

Przed pierwszymi wolnymi i demokratycznymi wyborami, które odbyły się w RPA w 1994 r., był czas pogłębienia dialogu międzyreligijnego. Niepewność o przyszłość państwa oraz lęk, w jaki sposób zostanie przekazana władza z rąk dominującej grupy rasistowskiej dla nowo wybranych władz, łączyła ludzi na wspólnych modlitwach, niezależnie od rasy czy tradycji religijnej¹⁰.

Kiedy kwestia dialogu została przedstawiona przez papieża Pawła VI w encyklice *Ecclesiam suam* (1964 r.)¹¹ i w Deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* II Soboru Watykańskiego¹², dialog re-

⁹ Często słyszałem wypowiedzi chrześcijan, iż w kościele lub w miejscach modlitwy mają poczucie własnej godności i czują się wolni.

¹⁰ Na początku 1990 r. krążyła po kraju opowieść, iż pewien człowiek miał wizję, w której widział krwawe przekazanie władzy w Republice Południowej Afryki. W wizji tej największa rzeka w kraju, Pomarańczowa, była wypełniona ludzką krwią. Wizja ta wywołała strach wśród ludu, powodując gwałtowny trend do wspólnych modlitw o przyszłość narodu. Pod wpływem tego nurtu prawdopodobnie zrodziła się również późniejsza myśl powołania do istnienia Komisji Prawda i Pojednanie.

¹¹ P a w e ł V I, *Ecclesiam suam*, Watykan 1964, nr 12-15.

¹² W. M. A b b o t t, *The Documents of Vatican II*, New York 1966, s. 660-669.

ligijny w Republice Południowej Afryki był już od wielu lat praktykowany na płaszczyźnie relacji międzyludzkich, w społecznym (sąsiedzkim, międzynarodowym) wymiarze życia.

Trzeba podkreślić wkład indywidualnych liderów poszczególnych tradycji religijnych, którzy zjednoczeni ideą wolności jednoczyli się solidarnie w modlitwach, jak i wspólnej pracy na rzecz zwalczania rasistowskich struktur.

Czasy współczesne umożliwiają rozwój dialogu w społeczeństwie Republiki Południowej Afryki. Wierni różnych Kościołów i wspólnot eklezjalnych zgodnie podejmują wielorakie inicjatywy. Zaangażowani są w walce z AIDS. Prowadzą hospicja dla dotkniętych tą chorobą. Hospicja te otwarte są dla wszystkich grup religijnych. W miejscach pracy tworzą się dobre relacje międzyosobowe. Podejmowane są wspólne przedsięwzięcia na rzecz ochrony środowiska naturalnego. Chrześcijanie różnych Kościołów i denominacji często wspólnie obchodzą religijne święta.

Kontakty między grupami religijnymi w społeczeństwie są przyjazne. Łączność ekumeniczna między Kościołami przyczynia się do rozwoju dwustronnych oraz wielostronnych działań, szczególnie na polu pomocy humanitarnej. Największą instytucją zrzeszającą wszystkie Kościoły jest Południowoafrykańska Rada Kościołów (SACC – South African Council of Churches) wchodząca w skład Światowej Rady Kościołów. Do SACC należą przedstawiciele wspólnot tradycyjnych Kościołów afrykańskich i Kościołów języka afrikaans oraz obserwatorzy wspólnot pentakostalnych (charyzmatycznych). Kościół rzymskokatolicki jest wobec SACC otwarty. Podejmuje współpracę na polu społecznym oraz humanitarnym¹³, angażuje się również we współpracę z innymi grupami religijnymi¹⁴.

Tymczasowa konstytucja Republiki Południowej Afryki podkreślała wagę i znaczenie pojednania narodu ze względu na przyszłość państwa. Konieczność jedności narodowej, dobro wszystkich obywateli i pokój w społeczeństwie wymagała zjednoczenia wszystkich obywateli RPA oraz odbudowania zdrowego społeczeństwa¹⁵. Na bazie konstytucji państwa zawiązana została Komisja

¹³ W Durbanie (mieście nad Oceanem Indyjskim) działa od wielu lat ośrodek DIAKONIA. Jego założycielem był abp Denis Eugene Hurley OMI. Ośrodek zrzesza licznych przedstawicieli różnych Kościołów, jak i grup religijnych. Jego celem jest przygotowanie młodych ludzi do pracy w społeczeństwie, a także dokumentowanie sytuacji społecznej w danym regionie państwa (stan Natal). Abp Hurley był nieugiętym mężem stanu. Prowadził bezkompromisową walkę z apartheidem. W 1984 r. został fałszywie oskarżony o rzekome publikacje związane ze służbami militarnymi Południowej Afryki w Namibii. Władze wycofały ten zarzut i w ramach restytucji zapłacono mu 25 tys. randów (jednostka monetarna RPA) za zniesławienie.

¹⁴ S. Gądecki, *XIX Spotkanie Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności w Kapsztadzie*, „Służba zdrowia a przywracanie godności obrazowi Bożemu”, www.archpoznan.org.pl/serwis/komun/2006/abp/kapsztad.html

¹⁵ *Tymczasowa Konstytucja Republiki Południowej Afryki*, Akt no. 200 z 1993 r.

Prawda i Pojednanie, na której czele stanął arcybiskup anglikański Desmond Tutu (laureat pokojowej nagrody). Komisja postawiła sobie za cel przebaczenie i zgodę między wszystkimi grupami społecznymi w państwie. Działania Komisji zyskały powszechne poparcie ludności. Spotkały się jednak również z krytyką, szczególnie ze strony niektórych przedstawicieli tradycji religijnych, gdzie słowo „przebaczenie” nie wiąże się z tymi samymi wartościami, co w chrześcijaństwie¹⁶.

Trzeba również wspomnieć o bolesnych doświadczeniach, które zakłóciły dialog religijny. Ich przyczyną były działania ekstremistycznej grupy islamskiej PAGAD. Od 2000 r. zauważa się spadek przestępczości i działań terrorystycznych w miastach, spowodowany rozbięciem tych grup i postawieniem ich liderów i aktywistów przed sąd¹⁷.

Był też okres, kiedy muzułmańska wspólnota protestowała przeciwko niemożliwości płacenia kaucji za swych aresztowanych członków. Krytykowała nadto decyzje ministerstwa sprawiedliwości jako nieprawidłowe w porównaniu z postępowaniem wobec innych tradycyjnych grup religijnych¹⁸.

* * *

Dialog religijny okazał się sprawdzoną reakcją na przemoc i nienawiść, przez którą przeszło społeczeństwo Republiki Południowej Afryki. Przyjął on różne formy. Dialog serca (dialog życia) prowadzony był i jest w środowisku zamieszkania wiernych różnych religii – w sąsiedztwie, w miejscach pracy i nauki. Z kolei dialog dzieł (czyli społecznego zaangażowania) stawia sobie za cel dążenie do pełnej wolności osoby ludzkiej oraz poszanowania każdego bez względu na żywione przezeń przekonania religijne.

W obecnym opracowaniu nie omówiono oficjalnego dialogu między przedstawicielami różnych religii, czyli tzw. dialogu teologicznego czy też dialogu specjalistów. Występuje on na płaszczyźnie indywidualnych spotkań, znajomości czy przyjaźni między przedstawicielami różnych tradycji. Przedstawiciele wyznań chrześcijańskich, w szczególności przedstawiciele Kościoła rzymskokatolickiego prowadzą na tym polu ożywioną działalność. Zapewne w bliższej lub dalszej przyszłości dialog między przedstawicielami głównych religii przyjmie jeszcze bardziej zorganizowane formy. Należy żywić nadzieję, że wyznaw-

¹⁶ R.R. Chapman, B. Spong, *Religion and Reconciliation in South Africa. Voices of Religious Leaders*, Pietermaritzburg 2003.

¹⁷ *U.S. State Department, International Religious Freedom Report 2003: South Africa*, s. 3.

¹⁸ *Tamże*, s. 3

cy różnych religii żyjący w Republice Południowej Afryki są na dobrej drodze. Na drodze, gdzie religie świata będą „widzieć zapowiedź tego, na czym powinien polegać – zgodnie z wolą Boga – rozwój historii ludzkości: musi ona stać się braterską wędrówką, w której towarzyszymy sobie nawzajem, podążając do transcendentnego celu, który On dla nas ustanowił”¹⁹.

bp Adam Musiałek SCJ, De Aar – Republika Południowej Afryki

III. RELIGIE, DIALOG MIĘDZYRELIGIJNY, EKUMENIZM W REPUBLICIE POŁUDNIOWEJ AFRYKI – BIBLIOGRAFIA¹

Southern African Catholic Bishops’ Conference (SACBC), *Directory on Ecumenism for South Africa*, Pretoria 1999, 2003 (wyd. 2).

Southern African Catholic Bishops’ Conference (SACBC), *Fruitful Encounter. Catholic Guidelines and Theological Basis for Dialogue and Cooperation with Other Religious Traditions*, Pretoria 2007.

Southern African Catholic Bishops’ Conference (SACBC), *Our Journey Towards Wholeness. Statement on Inculturation*, Pretoria (b.r.w. – koniec lat 90. XX w.)

*

Ahanotu, Austin M. (red.): *Religion, State and Society in Contemporary Africa: Nigeria, Sudan, South Africa, Zaire, and Mozambique*, Peter Lang, New York 1992.

Anderson, Allan H.: *Zion and Pentecost: the Spirituality and Experience of Pentecostal and Zionist/Apostolic Churches in South Africa*, University of South Africa Press, Pretoria 2000.

Balia, Daryl M. (red.): *Christian Resistance to Apartheid: Ecumenism in South Africa, 1960-1987*, Skotaville Publishers, Johannesburg 1989.

Balia, Daryl M. (red.): *Perspectives in Theology and Mission from South Africa*, Edwin Mellen, Lewiston 1993.

---

¹⁹ Jan Paweł II, *Przemówienie na zakończenie Światowego Dnia Modlitwy o Pokój, Asyż, 27 października 1986 r.*, L’Osservatore Romano. (wyd. pol.) 10/1986, s. 17.

¹ Drukiem wytłuszczonym zostały zaznaczone kluczowe noty bibliograficzne.

Bate, Stuart C.: *Inculturation and Healing: Coping-healing in South African Christianity*, South Africa Cluster Publications, Pietermaritzburg 1995.

Baumann, Julius: *Mission und Ökumene in Südwestafrika. Dargestellt am Lebenswerk von Hermann Heinrich Vedder*, E.J. Brill, Köln 1965.

Baur, John: *2000 Years of Christianity in Africa. An African Church History*, Paulins Publications Africa, Nairobi 1997 (wyd. 2), 2001 (wyd. 3).

Bechtold, Karl-Heinz W.; Tetsch, Ernst (red.): *Christian and Islamic Contributions Towards Establishing Independent States in Africa South of the Sahara*, Laupp & Gobel, Tübingen 1979.

Becken, Hans-Jürgen (red.): *Our Approach to the Independent Church Movement in South Africa: Lectures of the 1st Missiological Institute, Lutheran Theological College*, Natal Missiological Institute, Lutheran Theological College, Mapumulo 1966.

Bejger, Aleksander: *Problem apartheidu w Republice Południowej Afryki w stosunku do dzieła misyjnego w świetle wypowiedzi kościołów Południowej Afryki*, Warszawa 1972.

Best, Thomas F. (red.): *„With a Demonstration of the Spirit and of Power”: Seventh International Consultation of United and Uniting Churches*, WCC Publications Geneva, 2004.

Best, Thomas F.; Robra, Martin (red.): *Ecclesiology and Ethics: Ecumenical Ethical Engagement, Moral Formation and the Nature of the Church*, WCC Publications, Geneva 1997.

Beukes, Johann: *Sweeping Whirlwinds: a Study of Religious Change: Reformed Religion and Civil Religion in the City of Pretoria (-Tshwane) 1855-2000*, „Hervormde Teologiese Studies” 61(2005) nr 4, s. 1437-1443.

Bębnik, Grzegorz: *Postawa religijna Afrykanerów wobec południowo-afrykańskich krajowców. Zarys problemu*, „Tolerancja” 7/2000-2001, s. 45-53.

Bloomberg, Charles: *Christian Nationalism and the Rise of the Afrikaner Broederbond in South Africa, 1918-1948*, Indiana University Press, Bloomington 1989.

Bogucka, Ewa: *Chrystus przychodzi do wydziedziczonych. Rozwój Kościoła w RPA*, „Misyjne Drogi” 2(1984) nr 3, s. 6-11.

Botha, C.G.: *The French Refugees at the Cape*, Cape Times Limited, Cape Town 1919.

Bradlow, F.: *„Islam at the Cape of Good Hope”*, „South African Historical Journal” 11/1981, s. 12-19.

Brady, J.E.: *Catholic Archives in South Africa*, „South African Archives Journal” 5/1963.

Brain, Joy; Denis, Philippe (red.): *The Catholic Church in Contemporary Southern Africa*, Pietermaritzburg 1999.

Brenner, Louis (red.): *Muslim Identity and Social Change in sub-Saharan Africa*, Indiana University Press, Bloomington 1993.

Britton, Burnett: *Gandhi Arrives in South Africa*, ME Greenleaf Bks, Canton 1999.

Brown, William Eric: *The Catholic Church in South Africa. From its Origins to the Present Day*, Burns & Oates, London 1960

Ca wood, Lesley: *The Churches and Race Relations in South Africa*, South African Institute of Race Relations, Johannesburg 1964.

Chatteris, Chris: *Islam in South Africa*, „Grace and Truth” 23(2006) nr 2, s. 71-90.

Chidester, David (red.): *African Traditional Religion in South Africa: an Annotated Bibliography*, Conn Greenwood Press, Westport 1997.

Chidester, David: *Religions of South Africa*, Routledge, London 1992.

Chidester, David: *Savage Systems. Colonialism and Comparative Religion in Southern Africa*, University of Cape Town Press, Cape Town 1996.

Chidester, David; Mitchell, Gordon; Phiri, Isabel Apawo; Omar, A. Rashied: *Religion in Public Education: Options for a New South Africa*, University of Cape Town, Cape Town 1994.

Chidester, David; Stonier, Janet; Tobler, Judy (red.): *Diversity as Ethos: Challenges for Interreligious and Intercultural Education*, Institute for Comparative Religion in South Africa [1999].

Chidester, David; Tobler, Judy; Wratten, Darrel: *Islam, Hinduism, and Judaism in South Africa. An Annotated Bibliography*, Greenwood Press, Westport, Connecticut-London 1997.

Chrétien, Jean Pierre; Perrot, Claude Helene; Prunier, Gérard; Raison-Jourde, Françoise (red.): *L'invention religieuse en Afrique. Histoire et religion en Afrique noire*, Karthala ACCT, Paris 1993.

Christian Principles in Multi-Racial South Africa. A Report on the Dutch Reformed Conference of Church Leaders, Pretoria 17-19 November 1953, Johannesburg 1954.

Cikala, Musharhamina; Mulagowa (red.): *Afrikanische Spiritualität und Christlicher Glaube. Erfahrungen der Inkulturation*, West Germany Herder, Freiburg 1986.

Cilliers, Johan: 'n eggo van Afrikaner-nasionalisme: 'n homileties-analitiese terugblik op Nederduitse Gereformeerde prediking uit die jare 1960-1980, „Scriptura” 84(2003) nr 3, s. 353-363.

Coertzen, Pieter: *Vryheid van godsdiens en godsdiensonderrig op skool in Suid-Afrika*, „Studia Historiae Ecclesiasticae” 29(2003) nr 2, s. 109-128.

Cox, James L. (red.): *Rites of Passage in Contemporary Africa. Interaction Between Christian and African Traditional Religions*, Acad Press, Cardiff 1998.

Cross, K.E.; Hofmeyr, J.W.: *History of the Church in Southern Africa. A Select Bibliography of Published Material to 1980*, Pretoria University of South Africa Press, Pretoria 1986.

Cross, K.E.; Hofmeyr, J.W.: *History of the Church in Southern Africa. A Select Bibliography of Published Material 1981 to 1985*, Pretoria University of South Africa Press, Pretoria 1988.

Curtin, Philip D. (red.): *Africa and the West. Intellectual Responses to European Culture*, University of Wisconsin Press, Madison 1972.

Cuthbertson, G. C.: „Cave of Adullam”: *Missionary Reaction to Ethiopianism at Lovedale, 1898-1902*, „Missionalia” 4/1991.

Davids, Achmat: *The Mosques of the Bo-Kaap: A Social History of Islam at the Cape*, South African Institute of Arabic and Islamic Research, Athlone 1980.

Davies, Horton: *South African Missions. 1800-1950*, Thomas Nelson and Sons LTD, London 1954.

De Gruchy, John W.: *Bonhoeffer and South Africa*, Eerdmans 1984.

De Kock, Leon: *Civilising Barbarians: Missionary Narrative and African Textual Response in 19th-century South Africa*, Lovedale Press, Johannesburg 1996.

Denis, Philippe (red.): *The Making of an Indigenous Clergy in Southern Africa. Proceedings of the International Conference Held at the University of Natal, Pietermaritzburg, 25-27 October 1994*, Cluster Publications, Pietermaritzburg 1995.

Denis, Philippe (red.): *Orality, Memory and the Past. Listening the Voices of Black Clergy under Colonialism and Apartheid. Papers Read at the International Conference Held at the University of Natal, Pietermaritzburg on 30 June-3 July 1999*, Cluster Publications, Pietermaritzburg 2000.

Diesel, Allyn; Maxwell, Patrick: *Hinduism in Natal: A Brief Guide*, South Africa University of Natal Press, Pietermaritzburg 1993.

Du Toit, Cornel W. (red.): *Confession and Reconciliation: a Challenge to the Churches in South Africa*, Research Institute for Theology and Religion, UNISA, Pretoria 1998.

Du Toit, Cornel W. (red.): *New Modes of Thinking on the Eve of a New Century. South African Perspectives: a Collection of Papers Presented at the Nineteenth Symposium of the Research Institute for Theology and Religion (Unisa) Held at the University of South Africa in Pretoria on 6 and 7 September 1995*, University of South Africa, Pretoria 1996.

Du Toit, Cornel W.; Krüger, J.S. (red.): *Multireligious Education in South Africa: Problems and Prospects in a Pluralistic Society*, Research Institute for Theology and Religion, Pretoria 1998.

Elphick, Richard; Davenport, Rodney (red.): *Christianity in South Africa. A Political, Social & Cultural History*, University of California Press, Berkeley 1997.

Fitzpatrick, Mary (i in.): *RPA, Lesotho i Suazi*, tł. J. Białko, A. Belczyk, K. Cierniak, Pascal, Bielsko-Biała 2005.

Fracchia, Charles: *Western Context. Its Impact on Our Religious Consciousness*, „Lutheran Quarterly” 29(1977) nr 1, s. 13-20.

Gądecki, Stanisław: *XIX Spotkanie Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności w Kapsztadzie*. „Służba zdrowia a przywracanie godności obrazowi Bożemu”, www.archpoznan.org.pl/serwis/komun/2006/abp/kapsztad.html

Gerloff, Roswith (red.): *Mission is Crossing Frontiers: Ssays in Honour of Bongai A. Mazibuko*, South Africa Cluster Publications, Pietermaritzburg 2003.

Gifford, Paul (red.): *The Christian Churches and the Democratization of Africa*, E. J. Brill, Leiden 1995.

Goosen, Gideon Charles: *A Theolgy of Racial Equality*, Pietermaritzburg 1976 (maszynopis rozprawy doktorskiej, Department of Divinity, University of Natal, Pietermaritzburg).

Govender, Shunmugan Perumal: *In Search of Tomorrow: The Dialogue Between Black Theology and Marxism in South Africa*, J.H. Kok, Kampen, Netherlands 1987.

Gruchy, John W. de: *Apartheid is a Heresy*, Cape Town-Johannesburg 1983.

Grzech, Marek: *Ruch syjonistyczny wśród Zulusów na tle południowo-afrykańskiego synkretyzmu religijnego*, Pieniężno 1984.

Hadfield, F.L.: *Christ and the Colour Bar in Southern Africa*, Central News Agency Limited, Johannesburg 1953.

Hallencreutz, Carl; Palmberg, Mai (red.): *Religion and Politics in Southern Africa*, Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala 1991.

Hallencrutz, Carl: *Politics, Mission, Church Aid in the Light of the Problems in Southern Africa. Minutes from a Nordic Conference Held in Oslo, 1972*, Sweden Nordic Ecumenical Institute, Sigtuna 1972.

Hammond-Tooke, W.: *Bhaca Society: People of the Transkeian Uplands, South Africa*, Oxford University Press, Capetown 1962.

Haron, Muhammed: *The Dynamics of Christian-Muslim Relations in South Africa (ca. 1960-2000): from Exclusivism to Pluralism*, Almquist & Wiksell, Stockholm 2006.

Hecht, Erwin; Kupka, Alfons: *O przyszłości Kościoła w RPA zadecydują Czarni*, „Misyjne Drogi” 2(1984) nr 3, s. 20-25.

Helgesson, Kristina: *„Walking in the Spirit”: the Complexity of Belonging in Two Pentecostal Churches in Durban, South Africa*, Department of Cultural Anthropology and Ethnology, Uppsala 2006.

Henderson, Ian William: *The Struggle Within. An Investigation into the Impact of Racism on the Identity of White, English-speaking Christians in South Africa in the 1990 s*, Pietermaritzburg 1995 (maszynopis pracy magisterskiej, School of Theology, University of Natal, Pietermaritzburg).

Hinchliff, Peter: *The Anglican Church in South Africa: An Account of the History and Development of the Church of the Province of South Africa*, Darton, Longman & Todd, London 1963.

Hodne, Ingolf Edwin: *Missionary Enterprise in African Education: the Co-operating Lutheran Missions in Natal, South Africa, 1912-1955: a Documentation*, Misjonshøgskolens Forlag, Stavanger 1997.

Hofmeyr, J.W.; Rykheer, J.H.; Nel, J.M. (red.): *A Select Bibliography of Periodical Articles on Southern African Church History, 1975-1989*, University of South Africa Press, Pretoria 1991.

Hofmeyr, J.W.; Pillay, Gerald J. (red.): *A History of Christianity in South Africa, t. I, Haum-Tertiary*, Pretoria 1994.

Hulley, Leonard D.; Kretzschmar, Louise (red.): *Questions About Life and Morality: Christian Ethics in South Africa Today*, Van Schaik, Pretoria 1998.

Hulley, Leonard D.; Kretzschmar, Louise; Pato, Luke L. (red.): *Archbishop Tutu: Prophetic Witness in South Africa*, Human & Rousseau, Capetown 1997.

Ive, Anthony: *Church of England in South: Africa: A Study of Its History, Principles and Status*, Church of England Information Office, Capetown 1966.

Jacobsen, Knut A.; Kumar, P. Pratap (red.): *South Asians in the Diaspora: Histories and Religious Traditions*, Boston Brill, Leiden 2004.

Jonker, W.D.: *Die koningskap van Christus en die staat in 'n godsdiensstig-pluralistiese land*, „Scriptura” 12/1984, s. 1-15.

Kalu, Ogbu (red.): *African Church Historiography. An Ecumenical Perspective*, Evangelische Arbeitsstelle Oekumene Schweiz, Bern 1988.

Kapiszewski, A. (red.): *Republika Południowej Afryki – Polska. Materiały z konferencji poświęconej 10-leciu niepodległości Republiki Południowej Afryki*, Uniwersytet Jagielloński, 20 maja 2004, Księgarnia Akademicka, Kraków 2004.

Kgatla, S.T.: *Crossing Witchcraft Barriers in South Africa*, Utrecht 2003.

Kilian, Jansie (red.): *Religious Freedom in South Africa. A Collection of Papers Presented at the 17th Symposium of the Institute for Theological Research (Unisa) Held at the University of South Africa in Pretoria on 1 and 2 September 1993*, University of South Africa, Pretoria 1993.

Koch, Kurt: *Bóg wśród Zulusów*, Wydawnictwo Ewangeliczne, Poznań 1990.

Kourie, Cecilia; Kretschmar, Louise (red.): *Christian Spirituality in South Africa*, Cluster Publications, Pietermaritzburg 2000.

Kowalski, Marek Arpad: *W kraju Burów i Zulusów*, Książka i Wiedza, Warszawa 1975.

Kritzinger, J.J. (red.): *No Quick Fixes: the Challenge of Mission in a Changing South Africa*, IMER, Pretoria 2002.

Krüger, Jacobus S.: *From One to Many. The Challenge of Religious Pluralism: The Teaching of Christianity in State Schools and Universities in South Africa*, C. B. Powell Bible Centre, Pretoria 1994.

Krüger, Jacobus; Clasquin, Michel (red.): *Buddhism and Africa*, University of South Africa Press, Pretoria 1999.

La Pontificia Cooperazione Missionaria e la Solidarietà tra le Chiese. Rapporto 1973-1974 sulle offerte raccolte e sui sussidi accordati dall'Opera per la Propagazione della Fede e dall'Opera di San Pietro Apostolo, Litografia Marozzi, Roma 1975.

Leibbrandt, H.C.V. (red.): *Precis of The Archives of the Cape of Good Hope; Letters and Documents Received, 1695-1706*, W. A. Richards and Sons, Cape Town 1898.

Leipoldt, C.L., *Jan van Riebeeck: Bibliographical Study*, Longmans, London 1936.

Liber, Józef: *Współpraca misyjna Kościołów chrześcijańskich na terenie Afryki Południowej*, Warszawa 1973.

Loth, Heinrich: *Vom Schlangenkult zur Christuskirche. Religion und Messianismus in Africa*, Union Verlag, Berlin 1985.

Lubbe, G.: *The Role of Religion in the Process of Nation-building: from Plurality to Pluralism*, „Religion and Theology” 2(1995) nr 2, s. 159-170.

Makobane, Mohlomi; Sithole, Bogani; Shiya, Matheadira (red.), *The Church and African Culture. Conference Papers. 21-22 February 1995. Lumko, Germiston, Kliptown 1995.*

Malulu, J.; Kaburungu, S.; Haes, R. de.: *Péché, pénitence et reconciliation. Tradition chrétienne et culture africaine*, Zaire Faculté de Théologie Catholique, Kinshasa 1980.

Mji, Sikose: *Sztuka i kultura Południowej Afryki od roku 1994*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2002.

Mlotshwa, Denis (red.): *The Casspir and the Cross: Voices of Black Clergy in the Natal Midlands*, South Africa Cluster Publications, Pietermaritzburg 1999.

Mohammed, Yasien (red.): *The Teaching of Arabic in South Africa: History and Methodology*, South Africa University of Western Cape, Bellville 1997.

Muller, Carol: *Rituals of Fertility and the Sacrifice of Desire: Nazarite Women's Performance in South Africa*, University of Chicago Press 1999.

Naudé, Christiaan Frederick Beyers; Van der Walt, B.J.: Christianity and Democracy in South Africa: a Vision for the Future, South Africa PU vir CHO, Potchefstroom 1996.

Naudé, J.A.: *Die Islam as uitdaging in kerklike en staatkundige perspektief*, „Skrif en Kerk” 7(1986) nr 2, s. 158-172.

Naudé, Piet.: *The Zionist Christian Church in South Africa: a Case-study in Oral Theology*, Edwin Mellen Press, New York 1995.

Nitha, Moses Kabelo Sethunya, Evangelicals and Ecumenism in South Africa 1960-1990. Opportunities and Pitfalls, 2007.

Okawango, Gotthard: *Wyprawy misyjne w Afryce Południowej*, Wydawnicwo o.o. Oblatów, Poznań 1931.

Olupona, Jacob Obafemi Kehinde (red.): *African Traditional Religions in Contemporary Society*, Paragon House. New York 1991.

Oosthuizen, Gerhardus C.: The Muslim Zanzibaris of South Africa, South Africa University of Durban, Westville 1982.

Pauw, B.A.: *Christianity and Xhosa Tradition*, Oxford University Press, Cape Town 1963.

Plessis, J. du: *A History of Christian Missions in South Africa*, C. Struik, Cape Town 1965.

Plett, Lûdmila Mihajlovna: *Przebudzenie rozpoczyna się ode mnie. Misjonarz Erlo Stegen relacjonuje potężne Boże poruszenie w Afryce Południowej*, Euro-Laser, Kraków 1999.

Priests of the Sacred Heart of Jesus. 75 Years of Service in South Africa, SCJ Printing, Aliwal North 1998.

Prozesky, Martin: *The Challenge of Other Religions for Christianity in South Africa*, „Journal of Theology for Southern Africa” 74/1991, s. 35-45.

Prozesky, Martin (red.): *Christianity in South Africa. Afterword by Desmond Tutu*, Southern Book Publishers, Bergvlei 1990.

Prozesky, Martin; Gruchy, John de (red.): *Living Faith in South Africa*, Cape Town 1995.

Rahman, Fazlur; Mohamed, Yasien; Kriel, Mahdie (red.): *Islam to the Modern Mind: Lectures in South Africa, 1970-1972*, South Africa Hidden Treasure Press, Cape Town 1999.

Religion, Liberation and Transformation Through the South African Experience. Report on Seminar Series at the Parliament of the World's Religions, Cape Town, December 1999, „Journal of Theology of Southern Africa” 106/2000, s. 61-83.

Rhodie, N.J. (red.): *South African Dialogue. Contrast in South African Thinking on Basic Race Issues*, McGraw-Hill Book Company, Johannesburg 1972, Pretoria 1973 (wyd. 2).

Roux, Magdel le: *The Lemba: a Lost Tribe of Israel in Southern Africa?* University of South Africa Press, Pretoria 2003.

Rudery R., Chapman; Spong Bernard: *Religion and Reconciliation in South Africa. Voices of Religious Leaders*, Cluster Publication, Pietermaritzburg 2003.

Saayman, W.A.: *Christian Mission in South Africa: Political and Ecumenical*, University of South Africa Press, Pretoria 1991.

Serfontein JHP: *Apartheid Change and the NG Kerk*, Taurus, Emmentia 1982.

Shel Robert: *Children of Bondage. A Social History of the Slave Society at the Cape of Good Hope, 1652-1838*, Witwatersrand University Press, Johannesburg 1994.

Schreurs, Nico; Plastow, Thomas: *Juxtaposing Contexts. Doing Contextual Theology in South Africa and in the Netherlands*, Cluster Publications, Pietermaritzburg 2003.

Shain, Milton: *The Roots of Anti-Semitism in South Africa*, Witwatersrand University Press, Johannesburg 1994.

Shorter, Aylward (i in.): *Dialogue with the African Traditional Religions. A Selective Report of the Meeting Organised by the Secretariat for non-Christians*, Uganda Gaba Publications, Kampala 1975.

Sitoto, Tahir Fuzil: *The African Experience as an „Ecumenical Bridge?”: An Unfolding Model Worth Noting in Christian-Muslim Engagement?* „Grace and Truth” 24(2007) nr 2, s. 6-17.

Smith, R. Drew (red.): *Freedom’s Distant Shores: American Protestants and Post-colonial Alliances with Africa*, Texas Baylor, Waco 2006.

Snyman, J.J.; Esterhuysen, W.P.; Botha, M.: *Kultuursverskeidenheid in Afrika. Verleentheid of geleentheid? Cultural Diversity in Africa: Embarrassment or Opportunity?* South Africa Potchefstroomse University vir Christelike Hoër Onderwys, Potchefstroom 1991.

Southern African Catholic Bishop’s Conference, Southern Africa, *The Catholic Directory 2004-2005*, Pretoria [2005].

The Stations of the Cross in South Africa Today, CAFOD, London 1989.

Stone, Daniel: *Diaspora Żydów polskich*, w: Walaszek, Adam (red.), *Polska diaspora*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001, s. 420-446.

Strassberger, Elfride: *Ecumenism in South Africa, 1936-1960, with Special Reference to the Mission of the Church*, South African Council of Churches, Johannesburg 1974.

Steyn, Melissa E.; Motshabi, Khanya B. (red.): *Cultural Synergy in South Africa: Weaving Strands of Africa and Europe*, South Africa Knowledge Resources, Randburg 1996.

Stucki, Alfred: *Andrew Murray. Ein Zeuge Christi in Südafrika*, Basel 1959.

Sundermeier, Theo (red.): *Church and Nationalism in South Africa*, Ravan Press, Johannesburg 1975.

Sundermeier, Theo (red.): *Zwischen Kultur und Politik. Texte zur Afrikanischen und zur Schwarzen Theologie*, Lutherisches Verlagshaus, Hamburg 1978.

Sundkler, Bengt: *Bantu Prophets in South Africa*, Oxford University Press, New York 1961.

Szarewska, Berta: *Stare i nowe religie w tropikalnej i południowej Afryce*, Książka i Wiedza, Warszawa, 1971.

Śledź, Piotr: *Duchy przodków i ich kult u ludu Zulu w Afryce Południowej*, Lublin 1996 (maszynopis pracy magisterskiej, Wydział Teologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski).

Tayob, Abdulkader: *Islam in South Africa: Mosques, Imams, and Sermons*, University of Florida Press, Gainesville 1999.

Tayob, Abdulkader: *Islamic Resurgence in South Africa: the Muslim Youth Movement*, University of Cape Town 1995.

Theal, G. M.: *History and Ethnography of South Africa Before 1795*, Struik, Cape Town 1964.

Thomas, David G.: *Christ Divided: Liberalism, Ecumenism and Race in South Africa*, Unisa Press, Pretoria 2002.

Thomas, Linda: *Under the Canopy: Ritual Process and Spiritual Resilience in South Africa*, Columbia University of South Carolina Press, Columbia, SC 1999.

Thorpe, S.A.: *African Traditional Religions. An Introduction*, University of South Africa, Pretoria 1991, 1992 (wyd. 2).

Tödt, Ilse (red.): *Theologie im Konfliktfeld Südafrika: Dialog mit Manas Buthelezi*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1976.

Toit, C.W. du: *Some Remarks in the Dialogue on the Future of Theological Education in South Africa*, „Religion and Theology” 2(1995) nr 1, s. 38-57.

Tonsing, Betty: *The Quakers in South Africa: a Social Witness*, Edwin Mellen Press, Lewiston 2002.

Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, t. I-V, Macmillan, London 1999.

Van Der Watt, J.G.: *Aktualiteit. Die Ned Geref Kerk in Suid-Afrika in die lig van die situasie in Duitsland*, „Skrif en Kerk” 13(1992) nr 12, s. 200-220.

Niekerk, Johan van G.; Henning, I.J.; Rensburg, Fika Jense van: *Godsdiensonderwys en die veredeling van die Suid-Afrikaanse samelewing*, „Scriptura” 74/2000, s. 315-324.

Van Vugt, William E.; Cloete, G. Daan (red.): *Race and Reconciliation in South Africa: a Multicultural Dialogue in Comparative Perspective*, Oxford Lexington Books, New York 2000.

Venter, Dawid (red.): *Engaging Modernity: Methods and Cases for Studying African Independent Churches in South Africa*, London Praeger, Westport 2004.

Verryn, Trevor David (red.): *Church and Marriage in modern Africa*, The Ecumenical Research Unit, Groenkloof 1975.

Vorster, Willem S. (red.): *Christianity among the Religions. Proceedings of the Fifth Symposium of the Institute for Theological Research (UNISA) Held at the University of South Africa in Pretoria on the 9th and 10th September 1981*, University of South Africa, Pretoria 1981.

Vorster, Willem S. (red.): *Church Unity and Diversity in the Southern African Context*, University of South Africa Press 1980.

Walsh, Thomas G.; Kaufmann, Frank: *Religion and Social Transformation in Southern Africa*, Paragon House, St. Paul, Minn. 1999.

Washington, Joseph R. Jr. (red.): *Jews in Black Perspectives. A Dialogue*, University Press, Dickinson 1984.

Zeinoul Abdedien Cajee, *Islamic History & Civilisation in South Africa*, Johannesburg 2003.

Ziemba, Wojciech: *Upolskich misjonarzy w Afryce. Republika Południowej Afryki, Angola, Togo, Ghana 10 stycznia – 10 lutego 1997 r.*, Missio-Polonia, [Warszawa-] Elk 1998.

Żukowski, Arkadiusz: *Islam na wyznaniowej mapie Republiki Południowej Afryki*, „Forum Politologiczne” 4/2006, s. 183-209.

Żukowski, Arkadiusz: *Polskie koncepcje kolonialne i osadnicze na Południu Afryki w okresie międzywojennym*, „Przegląd Polski” 2/1999, s. 93-107.

Żukowski, Arkadiusz: *W kraju złota i diamentów. Polacy w Afryce Południowej XVI-XX wieku*, Warszawa 1994.

Żukowski, Arkadiusz: *Żydzi z ziem polskich w Afryce Południowej na przełomie XIX i XX wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 4(1994/95) nr 2, s. 37-44.

oprac. Eugeniusz Sakowicz, Warszawa

IV. POLSCY MISJONARZE W REPUBLICE POŁUDNIOWEJ AFRYKI – DANE STATYSTYCZNE Z 2008 R.¹

Kapłani Fidei Donum przebywający na misjach w Republice Południowej Afryki (podział wg diecezji)	
Białostocka	1
Elbląska	2
Lubelska	1
Poznańska	1
Radomska	1
Sandomierska	3

¹ Tabele zostały opracowane na podstawie danych otrzymanych z Komisji Episkopatu Polski do Spraw Misji.

BIULETYN MISJOLOGICZNO-RELIGIOZNAWCZY

Kapłani Fidei Donum, którzy zakończyli pracę misyjną w Republice Południowej Afryki (podział wg diecezji)	
Białostocka	3
Częstochowska	1
Koszalińsko-Kołobrzaska	1
Lubelska	1
Łowicka	1
Łódzka	1
Radomska	1
Sandomierska	1
Sosnowiecka	1
Tarnowska	2
Warmińska	3
Warszawska	1
Zamojsko-Lubaczowska	1

Członkowie zgromadzeń zakonnych męskich przebywający na misjach w Republice Południowej Afryki	
Chrystusowcy	3
Misjonarze Ducha Świętego	1
Paulini	3
Salezjanie	3
Sercanie	8

Zgromadzenia zakonne męskie, które zakończyły działalność misyjną w Republice Południowej Afryki	
Chrystusowcy	8
Jezuici	7
Misjonarze Ducha Świętego	3
Paulini	1
Pasjoniści	1
Salezjanie	4
Sercanie	3
Synowie Serca Jezusowego	1

BIULETYN MISJOLOGICZNO-RELIGIOZNAWCZY

Siostry zakonne przebywający na misjach w Republice Południowej Afryki	
Siostry Franciszkanki Misjonarki Maryi	1
Siostry Kapucynki (kontemplacyjne)	2
Siostry Służebnice Ducha Świętego	1
Siostry Służebnice Krzyża	3
Siostry Służebniczki Starowiejskie	11
Siostry Świętej Rodziny	2

Zgromadzenia zakonne żeńskie, które zakończyły działalność misyjną w Republice Południowej Afryki	
Siostry Dominikanki	1
Siostry Kapucynki (kontemplacyjne)	2
Siostry Karmelitanki Bose	1
Siostry Misjonarki Miłości	1
Siostry Służebniczki Starowiejskie	22
Siostry św. Rodziny	3

oprac. Eugeniusz Sakowicz, Warszawa